

Το «Ιερόν της Νεμέσεως» στην Κύπρο, η Νέμεσις του Ραμνούντος και ο Κίμων

...και για τον άγιο Νείλο

Θεόδωρος Μαυρογιάννης

Αναπληρωτής Καθηγητής Αρχαίας Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Κύπρου

Η πόλη της Λεμεσού στη νότια ακτή της Κύπρου απλώνεται σε μια εκτεταμένη περιοχή δίπλα στη θάλασσα πέρα από τα δυτικά ερείσματα της αρχαίας Αμαθούντος, στο σημείο όπου ο κόλπος του Ακρωτηρίου γίνεται υπήνεμος. Στα νοτιοδυτικά και γύρω από την ομώνυμη λιμνοθάλασσα βρίσκονται οι αμμόλοφοι της Κουριάδος ακτής, η σημερινή χερσόνησος του Ακρωτηρίου όπου υπάρχει και η βυζαντινή μονή του Αγ. Νικολάου των Γάτων. Ακόμη πιο δυτικά, περνώντας από τον πύργο των Φράγκων ιπποτών στο Κολόσσι (περ. 1450 μ.Χ.), συναντάμε τα απόκρημνα βράχια του αρχαίου Κουρίου και μέσα στο δάσος της Επισκοπής τα αναστηλωμένα αρχιτεκτονικά μέλη του ιερού του Απόλλωνος Υλάτη, στη μορφή που έλαβε στα χρόνια του αυτοκράτορα Τραϊανού (99-117 μ.Χ.).

A. Δεδομένα και όρια ενός τοπογραφικού προβλήματος

1. Η Λεμεσός-Νεμεσός στη βυζαντινή χειρόγραφη παράδοση

Ευθύς αμέσως γεννιέται το ερώτημα από πού παράγεται το όνομα *Λεμεσός*, απ' όπου στη συνέχεια προφανώς και προήλθε το φραγκικό τοπωνύμιο *Limassol*. Αδιευκρίνιστο παραμένει κυρίως τι ακριβώς σημαίνει το τοπωνύμιο. Από

την προέλευση και τη σημασία εξαρτάται η αποσαφήνιση της εποχής κατά την οποία εμφανίστηκε η πρωτότυπη γραφή. Το τοπωνύμιο απαντά για πρώτη φορά στο έργο του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου *Περί Θεμάτων* (*De Thematibus*) (945-959 μ.Χ.), όπου παραδίδεται με τον τύπο *Νεμεσός* και όχι ως *Λεμεσός*. Εκ πρώτης όψεως φαίνεται δύσκολο να προσδιορισθεί αν η γραφή *Νεμεσός* προηγείται χρονολογικά του ονόματος *Λεμεσός* ή αν

το *Νεμεσός* είναι παραφθαρμένο παράγωγο του ορθού *Λεμεσός*. Από τη στιγμή που δεν μαρτυρείται *Λεμεσός* στους αρχαίους και βυζαντινούς συγγραφείς προτού εμφανιστεί το *Νεμεσός* είναι πιθανότερο να ισχύει η πρώτη εκδοχή και το *Λεμεσός* να προέκυψε ως παραφθορά από το *Νεμεσός*.¹

Πρώτα απ' όλα πρέπει να εξακριβωθεί ο βυζαντινός τύπος του ονόματος κι αυτό προκειμένου να καθοριστεί η κατώτερη χρονολογία του *Νεμεσός*. Όπως πιστοποιεί ο Ρετβίσι² στο κριτικό υπόμνημα, οι γραφές *Κούριον*, *Νέμεμος* παραλείπονται στους

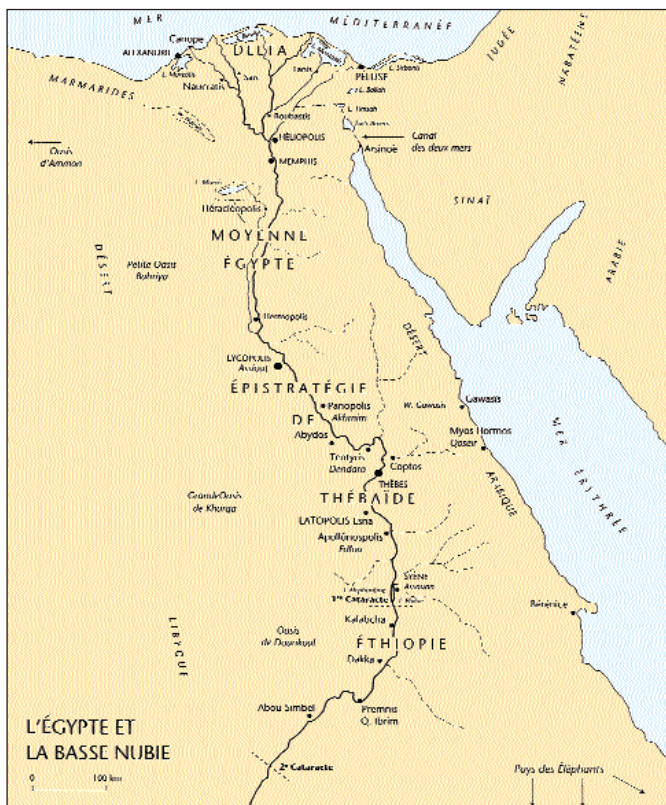


1. Χάρτης της Κύπρου.



2. Χάρτης του βασιλείου της αρχαίας Αμαθούτος (σχέδιο: V. Anagnostopoulos).

κώδικες RAK του έργου,³ ενώ προστίθενται στον κώδικα C.⁴ Το ίδιο συμβαίνει και με τη γραφή δεκατρείς. Από την άλλη μεριά, ο κώδικας A παραδίδει τη γραφή δεκατρείς ολογράφως, οι κώδικες RK τη *lectio* ιγ', με το αριθμητικό, ενώ ο κώδικας C δεκαπέντε, σε πλήρη συμφωνία με την προσθήκη του Κούριον και Νέμευος. Αντιλαμβάνεται κανείς ότι υπάρχει πρόβλημα κριτικής αποκατάστασης του κειμένου.⁵ Είναι γεγονός ότι υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις στις οποίες επιβεβαιώνεται ότι ο κώδικας C προέρχεται απευθείας από το πρωτότυπο του Πορφυρογέννη-



3. Χάρτης της Κάτω Αιγύπτου, της Άνω Αιγύπτου (Θηβαΐδα) και της Αιθιοπίας μέχρι τον πρώτο Καταρράκτη του Νείλου.

του και ότι οι δύο γραφές Κούριον, Νέμευος δεν αποτελούν προσθήκες που έγιναν μετά την πρώτη συγγραφή του κειμένου. Πρέπει να υπήρχαν ήδη στο πρωτότυπο και οι βυζαντινές πόλεις της Επαρχίας Κύπρου να ήταν όντως δεκαπέντε.

Ο εκδότης επιμένει να υπογραμμίζει την παρατήρηση του Honigman, ότι για πρώτη φορά το όνομα Νεμεσός μαρτυρείται βεβαιωμένα στην Αλεξιάδα της Άννας Κομνηνής,⁶ τον 12ο αιώνα. Αν θέλουμε να είμαστε απολύτως ακριβείς, ο τύπος Νεμεσός ανήκει όντως στον 12ο αιώνα. Ο ίδιος ο Honigman όμως θεωρεί ότι τα ονόματα Κούριον και Νέμευος απαλείφθηκαν και το αριθμητικό δεκαπέντε αλλοιώθηκε σε δεκατρείς στον κώδικα Κ του *Περί Θεμάτων*. Οπότε, ακόμα κι αν το Νέμευος εμφανίζεται για πρώτη φορά ως Νεμεσός στην Αλεξιάδα, υπήρχε οπωσδήποτε ήδη στους κώδικες του *Περί Θεμάτων* παραφθαρμένο. Περισσότερο σημαντική είναι τελικά η διαπίστωση ότι το Νέμευος των χειρογράφων του *Περί Θεμάτων* πρέπει να διορθωθεί οριστικά και αμετάκλητα σε Νεμεσός βάσει της Αλεξιάδος.

2. Η Νεμεσός στη χειρόγραφη παράδοση του Κλαύδιου Πτολεμαίου

Ασάφεια εξακολουθεί να επικρατεί γύρω από την αρχική χρονολόγηση του ονόματος. Τουλάχιστον μία φιλολογική ένδειξη οδηγεί την έρευνα προς την κατεύθυνση της αρχαιότητας: Το όνομα Νεμεσός εμφανίζεται ως παρασελίδια ιδιόχειρη σημείωση στο περιθώριο σε ορισμένους *codices recentiores* του έργου που συνέταξε ο γεωγράφος Κλαύδιος Πτολεμαίος, *Σύνταξις Μαθηματικών*, την εποχή των Αντωνίνων, μεταξύ 130 και 170 μ.Χ.⁷ Ο Pertusi υποστηρίζει ότι η προσθήκη είναι παρέμβλητη, μεταγενέστερη της εποχής του Πορφυρογέννητου. Τίποτα βέβαια δεν αποκλείει το όνομα να αναφερόταν ως Νεμεσός ήδη τον 2ο αιώνα μ.Χ. και απλώς, αφού ξεχάστηκε για αιώνες, να διαβάστηκε ως Νεμευός επί Πορφυρογέννητου, μέχρις ότου διορθωθεί σε Νεμεσός επί τη βάσει ίσως του Κλαυδίου Πτολεμαίου την εποχή της Άννας Κομνηνής.

3. Επιγραφή προς τιμήν της Νεμέσεως από την Κύπρο (ρωμαϊκοί χρόνοι)

Μέχρις αποδείξεως του αντιθέτου, ο τύπος Νεμεσός δεν μπορεί παρά να προέρχεται από τη γενική του ονόματος Νέμεσις, Νεμέσεως. Η κατάληξη -ος φαίνεται να παραπέμπει σε μια συνηρημένη μορφή του Νεμέσεως. Η συναίρεση μπορεί να αιτιολογηθεί ακόμη πειστικότερα αν λάβει κανείς υπόψη του ότι η γενική Νεμέσεως δηλώνεται σε αφιερωματική επιγραφή του 4ου αιώνα π.Χ. από την Επίδαυρο, προς τιμήν της Τύχης-Νεμέσεως, ως Τύχας, [Νε]μέσεως (IG IV², 311), με *όμικρον αντί για ωμέγα*. Επειδή μια γενική αντί της ονομαστικής πτώσης του ονόματος προϋποθέτει και την ονομαστική ενός ουσιαστικού, το πιθανότερο είναι να πρόκειται για σύντμηση ενός αρχικού



4. Γενική άποψη του χώρου της φραγκικής εκκλησίας του Αγίου Τύχωνος από τα βόρεια. Διακρίνεται το ύψωμα και ξεχωρίζει το στέγαστρο που καλύπτει την αφίδα της παλαιοχριστιανικής Βασιλικής· στα δεξιά της εικόνας η δυτική κλιτύς του λοφίσκου και στα αριστερά ο ευρύτερος χώρος που εξομαλύνθηκε για να κατασκευαστεί άνδρων.

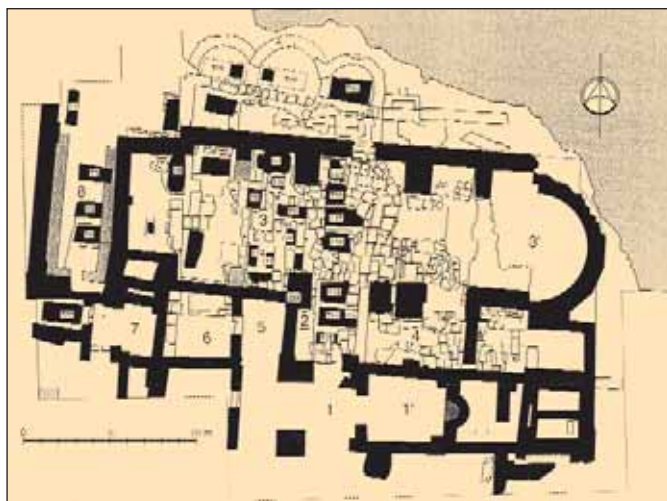
ίερὸν Νεμέσεως, από το οποίο παρήχθη το τελικό μόρφωμα Νεμεσός. Το «λάθος» Νέμευος πρέπει συνεπώς να ερμηνευθεί ως εσφαλμένη αντιγραφή από το πρωτότυπο του αυτοκράτορα Πορφυρογέννητου. Από την άλλη μεριά, αυτό το υποθετικό «ιερόν Νεμέσεως», που θα βρισκόταν κάπου στην περιοχή της Λεμεσού, είναι δύσκολο να μη χρονολογείται στους ελληνορωμαϊκούς χρόνους. Πραγματικά δύσκολο όμως είναι να διαπιστωθεί αρχαιολογικά η παρουσία ενός αρχαίου ιερού Νεμέσεως στην ευρύτερη περιοχή της Λεμεσού χωρίς τη διεξαγωγή επιτόπιας έρευνας. Μόνον ο κατακερματισμός στη δημοσίευση των επιγραφών της Κύπρου δεν έχει επιτρέψει μέχρι τώρα την αξιοποίηση μιας σημαντικής επιγραφικής μαρτυρίας.⁸ Η επιγραφή φυλάσσεται στο Μουσείο της Λευκωσίας και θεωρήθηκε από τον πρώτο εκδότη της, Th. Mitford, το 1946 ως αγνώστου προελεύσεως. Πρόκειται για βάση μικρού αγάλματος από πωρόλιθο (ύψος 0,18 μ., πλάτος 0,46 μ., βάθος 0,11 μ.), η οποία στην εμπρόσθια όψη φέρει το κείμενο που παρατίθεται σε παραπομπή.⁹

Ο Φίλων, γιος του Τρύφωνα, αφιέρωσε στο «ιερό τέμενος της Νεμέσεως» ένα άγαλμα της Νεμέσεως-Δικαιοσύνης, η οποία στους μεν ασεβείς φανερώνεται ως τιμωρός, για τους ευσεβείς αντίθετα «που είναι σε θέση να αναγνωρίζουν το δίκιο» είναι η θεά Τύχη. Και μόνον η ταύτιση της Νεμέσεως με την ιδέα της Δικαιοσύνης και με την Τύχη

αποτελούν εγγύηση για τη χρονολόγηση της επιγραφής στο πρώτο μισό του 1ου αιώνα μ.Χ.¹⁰ Η παλαιογραφική εξέταση έρχεται μάλλον να υποβοηθήσει τη χρονολόγηση με μεγαλύτερη ακρίβεια στα χρόνια του αυτοκράτορα Κλαύδιου (41-54 μ.Χ.). Η ταύτιση, από την άλλη μεριά, της Νεμέσεως με την Τύχη είναι συνηθισμένη στις ρωμαϊκές επαρχίες της Ανατολής, π.χ. στην *Colonia Iulia Laus Corinthiensis*. Όσον αφορά τη Δικαιοσύνη είναι προφανής εδώ η μετάφραση του όρου *Iustitia* από τα λατινικά, όπως και στην περίπτωση της επιγραφής IG II² 4720 από το ιερό της Ελευσίνας, που και αυτή πρέπει να χρονολογηθεί στα χρόνια του Κλαύδιου.¹¹ Το σημαντικότερο συμπέρασμα είναι ότι με την επιγραφή της Κύπρου πιστοποιείται η ύπαρξη ενός τέμενος της Νεμέσεως στην Κύπρο, το οποίο προϋποθέτει την παρουσία ναού. Θα μπο-

ρούσε κανείς να εικάσει ότι το τέμενος αυτό ταυτίζεται με το *Τυχαῖον*, που μαρτυρείται επιγραφικά για την Πάφο, ίσως στα χρόνια του αυτοκράτορα Αδριανού (117-138 μ.Χ.). Περισσότερο πιθανό, αν όχι βέβαιο, είναι το τέμενος της Νεμέσεως να γειτνιάζει με την πόλη της Λεμεσού και να προσέδωσε το όνομα στη μεσαιωνική πόλη.

Το όνομα του αναθέτη, Φίλων, παρουσιάζεται στην Αμαθούντα (4 επιγραφές), στο Κούριον, στην Παλαίπαφο (2 επιγραφές) και στη Χανδριά· το πατρωνυμικό Τρύφων και το θηλυκό Τρυφού στην Αμαθούντα (3 επιγραφές), στο Κούριο, το Κίτιο και την Παλαίπαφο. Μοιάζουν για ονόματα κοινά, αν και η συγκέντρωση επτά επιγραφών με τα ονόματα Φίλων και Τρύφων στην Αμαθούντα πρέπει να συνιστά επαρκή ένδειξη για μια ιδιαίτερη σχέση της οικογένειας αυτής με την Αμαθούντα. Μία τουλάχιστον από τις επιγραφές, σε επιτάφιο βωμίσκο, είναι της εποχής των Ιουλίων-Κλαυδίων.¹² Διέφυγε της προσοχής ότι οι επτά επιγραφές δεν προέρχονται ακριβώς από την αρχαία Αμαθούντα, αφού οι περισσότερες φυλάσσονταν σε σπίτια του χωριού που φέρει το όνομα Άγιος Τύχων. Ίσως τώρα να παίρνει σάρκα και οστά η υπόθεση που αιωρείται, ότι η βάση για την αφιέρωση ενός αγάλματος μικρότερου σε μέγεθος από το φυσικό προς τιμήν της Νεμέσεως-Δικαιοσύνης-Τύχης από τον Φίωνα Τρύφωνα, προέρχεται και αυτή από τον Άγιο Τύχωνα. Δεν αποκλείεται τελικά πίσω



5. Αμαθούνς. Εκκλησία του Αγίου Τύχωνος (φάση III, περ. 1400) (αποτύπωση και σχέδιο: M. Tsiampelrin, T. Kozelj).



6. Αμαθούνς. Παλαιοχριστιανική Βασιλική του Αγίου Τύχωνος (φάση II).

από το όνομα του Αγίου Τύχωνος και του χωριού τού ίδιου να υποκρύπτεται ένα αρχαίο *Τυχαίον* των ρωμαϊκών τουλάχιστον χρόνων, όπως εκείνο στην Πάφο.¹³

4. Η φραγκική εκκλησία του Αγίου Τύχωνος στην αρχαία Αμαθούντα

Η επιγραφή ταυτίζει ξεκάθαρα τη Νέμεση με την Τύχη και όχι την Τύχη με τη Νέμεση. Αντανακλά με ασφάλεια τη μετεξέλιξη της λατρείας της θεάς Νεμέσεως στους ρωμαϊκούς χρόνους (1ος-3ος αι. μ.Χ.), όταν η Τύχη επιβάλλει την παρουσία της συμπληρώνοντας τη λατρεία της Νεμέσεως, η οποία στην περίπτωση αυτή πρέπει να ήταν ακόμη αρχαιότερη. Όταν λοιπόν γίνεται αναφορά σε *τέμενος της Νεμέσεως*, όπου και αφιερώνεται άγαλμα της Νεμέσεως-Τύχης, αυτό το συγκεκριμένο *τέμενος* –και κανένα άλλο– είναι που μετασηματίστηκε σε *Τυχαίον* ή, καλύτερα, σε *Νεμεσεϊόν-Τυχαίον*. Προφανώς, στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους επικράτησε η Τύχη επί της Νεμέσεως και αυτή πρέπει να έδωσε το όνομά της στον Άγιο Τύχωνα, όπως εξάλλου υποδεικνύουν οι ποικίλες εκφάνσεις οικειοποίησης του αρχαίου παρελθόντος από τους χριστιανούς. Δεν είναι πλέον ουτοπικό να αναζητήσει κανείς το *τέμενος της Νεμέσεως-Τύχης* των ρωμαϊκών χρόνων στη θέση όπου σήμερα βρίσκονται τα ερείπια της φραγκικής εκκλησίας του Αγίου Τύχωνος, όπου σύμφωνα με τον Λεόντιο Νεαπόλεως φέρεται να είχε ταφεί ο δεύτερος επίσκοπος Αμαθούντος Τύχων (402-406) και ο Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων (620) που έγραψε τον *Βίο του Αγίου Τύχωνος*.¹⁴ Η εκκλησία αυτή (φάση III) κτίστηκε από τους Φράγκους στα τέλη του 14ου ή στις αρχές του 15ου αιώνα πάνω στα ερείπια μιας τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής του δεύτερου μισού του 5ου αιώνα μ.Χ. (φάση II), η οποία με τη σειρά της διαδέχθηκε μια πρώτη τρίκλιτη κοιμητηριακή εκκλησία με αψιδωτό *σύνθρονον*, *ευκτήριον οίκο* μεγάλού-

τερο σε πλάτος απ' ό,τι σε μήκος και εξωνάρθηκα, που κτίστηκε στα τέλη του 5ου ή στις αρχές του 4ου αιώνα (φάση I).¹⁵ Η φραγκική εκκλησία αρθρώνεται γύρω από ένα κεντρικό επίμηκες κλίτος με αψίδα στα ανατολικά και νάρθηκα στα δυτικά. Στο νότιο εξωτερικό κλίτος της εκκλησίας προστέθηκε ένα παρεκκλήσι στα ανατολικά και άλλα συγγενή προσκτίσματα στα δυτικά αφήνοντας κενό διάδρομο για την είσοδο. Ο τοίχος του κλίτους αυτού ακολουθεί πιστά τη θεμελίωση του αντίστοιχου πλάγιου κλίτους της Βασιλικής II. Το ίδιο ισχύει και για την ημικυκλική αψίδα της φραγκικής εκκλησίας, η ανωδομή της οποίας διαγράφεται σήμερα σε κάτοψη από έναν αναλημματικό τοίχο, με *πολυγωνική τοιχοδομία* στην εξωτερική παρειά, που κτίστηκε ήδη στη φάση I και στήριξε και την ιδίων διαστάσεων αψίδα της τρίκλιτης βασιλικής στη φάση II.

Το αξιοπερίεργο στην εκκλησία αυτή είναι οι διαστάσεις της και ειδικά το μήκος του κεντρικού κλίτους: περ. 23 x 6,80 μ. Τα 23 μ. μήκος πρέπει να μετρήθηκαν από τον εξωτερικό δυτικό τοίχο του κεντρικού κλίτους και να μην περιλαμβάνουν το νάρθηκα.¹⁶ Αυτός ο δυτικός τοίχος φαίνεται να πατάει ακριβώς πάνω στο δυτικό πέρας της τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, της οποίας ο νάρθηκας ήταν υπερυψωμένος σε μορφή πόδιου που είχε πρόσβαση από τρία σκαλοπάτια. Άρα, 23 μ. περίπου πρέπει να ήταν και το μήκος της Βασιλικής II. Το μήκος αυτό είναι ύποπτο γιατί οι διαστάσεις του σημαντικότερου ναού της Νεμέσεως, στον Ραμούντα της Αττικής, που άρχισε να οικοδομείται το 440 π.Χ. περίπου,¹⁷ είναι 21,43 x 10,10 μ. στο στυλοβάτη του περού, και αν υπολογίσουμε 1 μ., όπως γίνεται συνήθως, από την κάθετο του στυλοβάτη μέχρι την ακμή της ευθυνηρίας έφτανε τα 22,43 μ., έτσι ώστε να επιτρέπει έναν *κανονικό* δωρικού ρυθμού κλασικό ναό με εξωτερική κιονοστοιχία 6 x 12.¹⁸ Το συναφές αρχαιολογικό πρόβλημα για τον «αρχιτέκτονα του Θησείου», στον οποίο προσγράφεται από τον

W.B. Dinsmoor και ο ναός της Νεμέσεως στον Ραμούντα, επιτείνει την ανάγκη να εξακριβωθεί πια αν κάτω από τη Βασιλική II βρίσκεται ή δεν βρίσκεται η θεμελίωση ενός αρχαίου ναού των ελληνορωμαϊκών χρόνων που θα μπορούσε κάλλιστα να ήταν επίσης αφιερωμένος στη Νέμεση.

5. Κυπριακός στατήρ του 4ου αι. π.Χ. με απεικόνιση της «Νεμέσεως»

Ήδη από το 1935 είχε μελετηθεί στο λήμμα «Nemesis» της *Real Encyclop die XXXII* (H. Herter) ένας αργυρός κυπριακός στατήρας του 4ου αιώνα π.Χ. που προέρχεται από την Πάφο. Το νόμισμα απεικονίζει στον εμπροσθότυπο το άγαλμα ενός ένθρονου Διός, με την παράπλευρη επιγραφή Τιμοχάρους, και στον οπισθότυπο ένα άγαλμα στο οποίο ορισμένοι μελετητές αναγνώριζαν αγαλματικό τύπο της Νεμέσεως, της Αφροδίτης ή της Νεμέσεως-Αφροδίτης. Μέχρι και πρόσφατα έγιναν προσπάθειες να συσχετισθεί εικονογραφικά με το πρωτότυπο του λατρευτικού αγάλματος της Νεμέσεως στον Ραμούντα, έργο του Αγοράκριτου, μαθητή του Φειδία.¹⁹ Αυτό πρέπει να αποκλεισθεί κατηγορηματικά μετά τις θεμελιώδεις και επίπονες έρευνες του Γ. Δεσπίνη (1969-1971), που απέφεραν την αποκατάσταση ενός σημαντικού τμήματος του πρωτοτύπου και συνάμα την αναγνώριση του αγαλματικού τύπου της Νεμέσεως. Θα τολμούσα εν τούτοις να διερωτηθώ μήπως ο τύπος «Νέμεσις-Αφροδίτη» του νομίσματος της Πάφου του 4ου αιώνα π.Χ. βασίστηκε στη Νέμεση του Ραμούντος και γεννήθηκε ως κυπριακή παραλλαγή, από τη στιγμή κυρίως που φιλολογικά στοιχειοθετείται η ύπαρξη ενός ιερού Νεμέσεως στη Λεμεσό το οποίο δύσκολα γίνεται κατανοητό χωρίς εκείνο του Ραμούντος. Δεν θα απέκλεια δηλαδή στο νόμισμα αυτό να αποτυπώνεται εικονογραφικά η αντανάκλαση μιας πραγματικής επαφής, γεμάτη πολιτικούς συμβολισμούς και νοήματα, μεταξύ της Κύπρου και της Αθήνας, μεταξύ της Νεμέσεως του Ραμούντος και της αρχαίας Νεμεσού.

6. Τα πρώτα συμπεράσματα

Ας καταγράψουμε τα πρώτα πορίσματα.

1) Το βυζαντινό όνομα της Λεμεσού ήταν *Νεμεσός* και όχι *Λεμεσός*, τουλάχιστον από τον 10ο αιώνα. Επειδή όμως μαρτυρείται πόλη με το όνομα Θεοδοσιανή στη θέση της Λεμεσού τον 5ο αιώνα μ.Χ., πολύ πριν επανεμφανι-

στεί η *Νεμεσός*, και ο τύπος *Νεμεσός* προϋποθέτει ένα ιερό *Νεμέσεως* στα ελληνορωμαϊκά χρόνια, είναι λογικό το ιερό αυτό να βρισκόταν εκτός των τειχών της πρωτο-βυζαντινής Θεοδοσιανής και να υπερίσχυσε στους βυζαντινούς χρόνους.²⁰

2) Το όνομα και το ιερό υπήρχαν ήδη, με σχετική βεβαιότητα από τον 2ο αιώνα μ.Χ. και κατά πάσα πιθανότητα από το τέλος του 5ου ή τις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ. Το ιερό της Νεμέσεως πρέπει να καταλάμβανε τη θέση στην οποία αργότερα χτίστηκε η φραγκική εκκλησία του Αγίου Τύχωνα, στις βορειοανατολικές υπώρειες της αρχαίας Αμαθούντος.

3) Το τοπωνύμιο *Νεμεσός* πρέπει να παρήχθη τελικά από τη θεότητα της Νεμέσεως, που «κατοικούσε και στην Αμαθούντα». Σ' αυτήν οι αρχαίοι απέδιδαν τη σπάνια και μοναδική ιδιότητα της τιμωρού απέναντι στην ύβρι, την έπαρση και την αλαζονεία.

Β. Σύγκριση με τη Νέμεση του Ραμούντος

1. Ο επιχώριος μύθος για το λατρευτικό άγαλμα της Νεμέσεως στον Ραμούντα

Δεν είναι πολλά τα γνωστά ιερά της Νεμέσεως στον αρχαίο κόσμο, για την ακρίβεια μόλις δύο.²¹ Το σημαντικότερο βρίσκεται στην Ανατολική Αττική, στον αρχαίο αθηναϊκό Δήμο του Ραμούντος. Το ιερό αυτό, ένα από τα σταθερά σημεία αναφοράς για την αττική αρχιτεκτονική και πλαστική της περιόδου 440-400 π.Χ., υπήρξε περίφημο στην κλασική αρχαιότητα. Το λατρευτικό άγαλμα της Νεμέσεως και ο ανάγλυφος διάκοσμος της βάσης του απο-



7. Τμήμα εγκάρσιου τοίχου, κάτω από τα θεμέλια της φραγκικής εκκλησίας και της παλαιοχριστιανικής Βασιλικής, το οποίο καλύπτεται από το στέγαστρο της αψίδας και αποτελείται από τρεις επάλληλες στρώσεις πελεκητών δόμων σε ψευδο-ισόδομη τοιχοδομία, με ευθύγραμμους κυρίως αρμούς που σε ορισμένα σημεία γίνονται οδοντωτοί· η τοιχοδομία διακόπτεται από κτιστή ορθογώνια κόγχη του ίδιου τύπου. Εκ πρώτης όψεως, λείανση και τεχνική δεν επιτρέπουν τη χρονολόγηση στην παλαιοχριστιανική εποχή ή στα ρωμαϊκά χρόνια· μάλλον πρόκειται για τοίχο ισχυρού οικοδομήματος των ύστερων κλασικών χρόνων.

δίδονται από την «τεχνο-ιστορική έρευνα» στον Αγοράκριτο, μαθητή του Φειδία, ενώ η αρχαία γραπτή παράδοση επιμένει φορτικά να θεωρεί άλλοτε ως εμπνευστή του αγάλματος και άλλοτε πάλι –εσφαλμένα– ως δημιουργό του τον ίδιο τον Φειδία.

Το άγαλμα το περιέγραψε με πολύ αγάπη και πάθος γύρω στο 160 μ.Χ. ο περιηγητής Πausανίας. Η περιγραφή του είναι άκρως διαφωτιστική, κι αυτό γιατί αναμεταδίδει πιστά τα όσα άκουσε από τους ιερείς στον Ραμνούντα, έστω κι αν τα αμφισβητεί και σκοπεύει να τα αντικρούσει. Ο Πausανίας διαμεσολαβεί ανάμεσα σ' ένα χαμένο κομμάτι ιστορίας της Αθήνας του 5ου αιώνα π.Χ. και τους σημερινούς αναγνώστες του. Μας κατατοπίζει για το πολιτικό αίτιον της ίδρυσης του ιερού. Προσπαθεί να ερμηνεύσει τον εικονογραφικό κύκλο του λατρευτικού αγάλματος, ακόμα κι όταν δεν κατορθώνει να διαπεράσει το σημασιολογικό κέλυφος του βαθύτερου περιεχομένου, λατρευτικού και πολιτικού συνάμα, του αγαλματικού τύπου της Νεμέσεως.

Το στοιχείο που ξαφνιάζει είναι η παρουσία των Αιθίοπων στη φιάλη που κρατά η θεά Νέμεση (1.33.3), πολύ περισσότερο γιατί τράβηξε και την προσοχή του Πausανία, ο οποίος με μια περιέργη επιμονή, σαν να αναγνωρίζει την ειδική σχέση των Αιθίοπων με τον τόπο καταγωγής τούτης εδώ της θεάς Νεμέσης, αφιερώνει στη συνέχεια ένα εκτενές γεωγραφικό *excursus* στη γενεαλογία της Νεμέσεως και τη «χώρα των Αιθίοπων». Σύμφωνα με τον επιχώριο μύθο που άκουσε στον Ραμνούντα, η Νέμεση «είναι κόρη του Ωκεανού» και «στον ποταμό Ωκεανό κατοικούν οι Αιθίοπες». Οι ανοικτοί γεωγραφικοί ορίζοντες πρέπει να ήχησαν στα αυτιά του κάπως παράξενα, τόσο ώστε έρχεται στο κεφάλαιο 33.4 να τους περιορίσει λίγο. Για τον Πausανία ο Ωκεανός δεν είναι ποταμός αλλά η εξωτερική θάλασσα που περιβάλλει την οικουμένη. Φέρνει επιχειρήματα για να πει ότι οι τελευταίοι από τους Αιθίοπες πέρα από τη Συήνη στον πρώτο Καταρράκτη του Νείλου ονομάζονται Ιχθυοφάγοι και τοποθετεί γεωγραφικά τους πιο δίκαιους από τους Αιθίοπες ακόμη νοτιότερα, στην περιοχή της κατ' εξοχήν Αιθιοπίας, στο οροπέδιο της αρχαίας Μερόης (Σουδάν).

Για να αποδείξει ύστερα ότι ο ποταμός Νείλος δεν ταυτίζεται με τον Ωκεανό, όπως εξυπακούσαν από τους Ραμνούσιους, παραθέτει και τους υπόλοιπους Αιθίοπες που συνορεύουν με τους Μαύρους, τους Νασαμώνες και τον Άτλαντα κατά μήκος της Βόρειας Αφρικής, θέλοντας να μας διαβεβαιώσει ότι ούτε ο Άτλας είναι ποτάμι που επικοινωνεί με τον Νείλο-Ωκεανό. Το λέει αυτό για να τονίσει ξανά και ξανά ότι οι Αιθίοπες δεν κατοικούσαν δίπλα σε κανένα ποτάμι που πήγαζε από τον εξωτερικό Ωκεανό, άρα για να αμφισβητήσει ότι οι Αιθίοπες κατοικούσαν στον άνω Νείλο μέσα στον Ωκεανό όπως πρέσβευαν οι Ραμνούσιοι για τη χώρα του πατέρα της αττικής Νεμέσεως.²² Οι Ραμνούσιοι ήταν πεπεισμένοι ότι οι Αιθίοπες κατοικούσαν και βορειότερα και νοτιότερα της Συήνης γιατί η δικιά τους Νέμεσις γεν-

νήθηκε από τον Ωκεανό απ' όπου πήγαζε και ο Νείλος. Η Νέμεση για τους Αθηναίους του 5ου αιώνα π.Χ. είχε ανατύρρητα τις ρίζες της στην Αιθιοπία και τον άνω ρου του Νείλου και συνδεόταν γεωγραφικά με την Άνω Αίγυπτο.

2. «Νερά της Κύπρου, της Αιγύπτου, της Συρίας, αγαπημένα...»

Μπορεί να φανταστεί κανείς την έκπληξη που θα ένιωθε ένας λάτρης του νοσταλγικού αλλά ένθεου κλασικισμού της εποχής του Αντωνίνου του Ευσεβούς (138-161 μ.Χ.) ακούγοντας πράγματα τόσο εξωτικά για μια θεά που την περίμενε γνήσια Αθηναία. Το μόνο που μπόρεσε να περισώσει ο Πausανίας ήταν ότι η θεά αυτή τιμώρησε τους Πέρσες για την εισβολή στον Μαραθώνα (490 π.Χ.). Τα υπόλοιπα είναι ακόμα σκεπασμένα από τη λήθη, τη συγκοπή των διηγήσεων και την απώλεια των μνημείων. Λαμπροί μελετητές αρνήθηκαν να πιστέψουν στην ιστορική στρωματογραφία της παράδοσης των Μηδικών και να αποφλοιώσουν τα αλληπάλληλα στρώματα του αγώνα για ελευθερία όπως αναδύονται μέσα από την άμιλλα των στρατηγών της Δημοκρατίας για τον εορτασμό μιας νίκης που δεν ήταν τελικά οριστική το 479 στις Πλαταιές, ούτε το 469/8 στον Ευρυμέδοντα, πόσω μάλλον το 454 π.Χ. στο Δέλτα του Νείλου, παρά μόνον όταν πέθανε νικητής ο Κίμων στο Κίτιο το 451 π.Χ. και πάραυτα υπεγράφη η συνθήκη του Καλλία το 449 π.Χ. Δεν έχει νόημα να συλλογίζεται κανείς ιστορικά πάνω στα έργα του Περικλέους χωρίς να έχει συνειδητοποιήσει τους αδιάκοπους αγώνες του Κίμωνος και των πληρωμάτων του Δήμου στα νερά της Κύπρου, της Αιγύπτου και της Συρίας από το 470 μέχρι το 451 π.Χ. Το απόσπασμα του Πausανία έχει συγκρατήσει μέσα από το εξιδανικευμένο υπόστρωμα του μύθου όσα δεν ξέραμε για τη δραστηριότητα των Αθηναίων και του Κίμωνος στην Κύπρο και την Ανατολική Μεσόγειο, σε τέτοια έκταση ώστε να δικαιολογείται απολύτως η αντιπαροβολή με το ιερόν της Νεμέσεως στην Αμαθούντα. Εκεί κρύβονται οι μυθολογικοί κώδικες που ενέπνευσαν την εικονογραφική υπόσταση της Νεμέσεως στην Αθήνα του Περικλέους, του Νικία, του Κλέωνος και του Θρασυβούλου.

Ο εικονογραφικός κύκλος του λατρευτικού αγάλματος της Νεμέσεως συμπαρασύρει το νου σ' ένα γοητευτικό ταξίδι μέχρι την «Αιθιοπία» και τον Ωκεανό. Αν η Νέμεση του Ραμνούντος είχε αιθιοπικές καταβολές, δεν δυσκολεύεται κανείς πια να καταλάβει πώς ο πατέρας της Νεμέσεως, Ωκεανός και Νείλος, συνδέεται με την Κύπρο ούτε να εξηγήσει πώς η «Αίγυπτι» Νέμεσις κατέληξε στην Αθήνα. Ένα χωρίο του Ηροδότου (7.90) για την εθνολογία των αρχαίων Κυπρίων αποκωδικοποιεί τη συγκεκαλυμμένη παρουσία της Κύπρου στη μεταλαμπάδευση μιας αιγυπτιακής ιδέας στην Αθήνα. Ορισμένοι Κύπριοι θεωρούσαν τους εαυτούς τους γύρω στο 450 π.Χ., όταν δηλαδή γράφει ο Ηρόδοτος, «Αιθίοπες». Δεν έχει τόσο μεγάλη σημασία αν η αιθιοπική καταγωγή των Κυπρίων ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα ή



8. Άποψη των ερειπίων της φραγκικής εκκλησίας από τα νότια με θέα προς τη θάλασσα. Διακρίνεται ευκρινώς ο σωζόμενος σε αρκετό ύψος δυτικός τοίχος της φραγκικής εκκλησίας.

όχι, όσο ότι αυτό ακριβώς πίστευαν, γιατί αν ο Ηρόδοτος γνώριζε τους «κυπριακούς λόγους» τότε αυτά τα πράγματα τα γνώριζαν και οι Αθηναίοι του 450 π.Χ. Ο Th. Petit, βασιζόμενος στα «αιγυπτιαζόντα» στοιχεία της Αμαθούντος, προτείνει να ταυτιστούν οι Κύπριοι Αιθίοπες με τους Ετεοκύπριους αυτόχθονες της Αμαθούντος. Δεν βλέπω κανένα λόγο να μην υιοθετηθεί κανείς την ερμηνεία αυτή, εκτός κι αν υπάρχει δεύτερη πρόταση εξίσου καλά τεκμηριωμένη.

3. Η Νέμεσις του Ραμνούτος και η Αφροδίτη-Αθώρ της Αμαθούντος

Το πρόβλημα εντοπίζεται πλέον με χαρακτηριστική ακρίβεια στην αρχαία Αμαθούντα. Εκεί η γαλλική αποστολή ανέσκαψε, αναστήλωσε και μελετά ένα περίφημο ιερό της Κύπριδος Αφροδίτης, η θεολογία της οποίας συνδέεται οπωσδήποτε με την Αφροδίτη εν Κήποις του Αιγέως στην Αθήνα. Σύμφωνα με μια παράδοση που κατέγραψε ο Πλούταρχος στον *Βίο του Θησεώς* (20.1-7) και η οποία ανάγεται στον Παίονα τον Αμαθούσιο, ο Θησεύς εγκατέλειψε έγκυο την Αριάδνη στην Αμαθούντα η οποία υπέκυψε κατά τον τοκετό. Ο μύθος βρίθκει πολιτικών υπαινιγμών, συμβολίζει με κώδικα μυθολογικό το πέρασμα του Κίμωνος από τη θάλασσα αυτή, του ίδιου που είχε οικειοποιηθεί την εικόνα του ιδρυτή της Αθήνας μεταφέροντας τα «οστά» του Θησεώς από τη Σκύρο στην Αθήνα το 474 π.Χ., λίγο πριν ξανοιχτεί στην Παμφυλία και τον Ευρυμέδοντα (470/69).

Η Αφροδίτη της Αμαθούντος είναι η μοναδική θεότητα στο κυπριακό πάνθεον που απεικονίζεται συγκρητιστικά

με τη μορφή της αιγυπτιακής θεάς Αθώρ. Δυσεξήγητο παραμένει πώς και από πού η Αθώρ έφτασε στην Κύπρο και γιατί τελικά προβάλλεται τόσο πολύ στις αθωρικές στήλες των ετών 470-450 π.Χ. που ήρθαν στο φως στο ιερό της Αφροδίτης (2, Μουσείο Λεμεσού) και στα ανάκτορα της Αμαθούντος (Κρατικά Μουσεία του Βερολίνου). Η κοιτίδα της θεότητας τοποθετείται στην Αίγυπτο και συγκεκριμένα στην «Αιθιοπία» της αθηναϊκής Νεμέσεως. Η Αθώρ λατρευόταν στην πόλη Τεντύρι-Dendera, βορειότερα της Συήνης και του Πρώτου Καταρράκτη του Νείλου, η οποία σύμφωνα με τη γεωγραφία των Αθηναίων του Ραμνούτος βρισκόταν στη «χώρα των Αιθίοπων». Κατ' εξοχήν θεά της μητρότητας για τους Αιγυπτίους, όπως η Αφροδίτη της Αμαθούντος, η Αθώρ ήταν πράγματι *Αιθίοψ*. Θα τολμούσα να πω «κόρη του Ωκεανού». Παρακολουθώντας μάλιστα την περιγραφή του ιερού από τον Στράβωνα (17.44), εύκολα καταλαβαίνει κανείς την παρατήρηση ότι στην Τεντύριδα οι Αιγύπτιοι-Αιθίοπες αναγνώριζαν το σημείο όπου αναδυόταν ο Νείλος στην επιφάνεια:²³ Εκεί ο Ωκεανός μεταμορφωνόταν σε Νείλο.

Δεν είναι λοιπόν τυχαίο που όλες οι γραπτές πηγές που κάνουν λόγο για τη Νέμεση του Ραμνούτος συμφωνούν στο ότι η Νέμεσις ήταν μια «καινούρια Αφροδίτη». Και ο Πausανίας αυτό υπαινίσσεται όταν μιλάει για τα φτερά του Έρωτος που δεν τα έχει η Ραμνουσία Νέμεσις αλλά ούτε και η Σμυρναία,²⁴ και η βυζαντινή *Σούδα* όταν επεξηγεί τη φύση της Νεμέσεως ως Αφροδίτης από την παρουσία του κλάδου *μηλέας* που κρατεί στο χέρι και, φυσικά, η παρου-

σία της «Ωραίας Ελένης»-Αφροδίτης στη βάση του λατρευτικού αγάλματος. Κυρίως όμως γιατί πρέπει να δοθεί επιτέλους μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στον Πλίνιο (NH 36.17) όταν ρητά μαρτυρεί ότι ο Αγοράκριτος συνδιαγωνίστηκε με τον Αλκαμένη για το λατρευτικό άγαλμα της Αφροδίτης εν Κήποις, και πως, όταν έχασε, αυτό ακριβώς το άγαλμα της Αφροδίτης που είχε παρουσιάσει στο διαγωνισμό το μετόνομασε σε Νέμεση. Δεν νομίζω να παρουσιάζεται αλλού στον αρχαίο κόσμο μια «Αφροδίτη των Αιθίοπων» που ταυτίζεται με την αιγυπτιακή μητέρα Αθώρ της «Αιθιοπίας» και ταυτόχρονα ερμηνεύει την «αιθιοπική καταγωγή» της Νεμέσεως του Ραμνούντος εκτός από την Αφροδίτη-Αθώρ στην Αμαθούντα της Κύπρου, πολύ κοντά σε ένα «ιερό της Νεμέσεως».

Αλλά και από εικονογραφικής απόψεως η Αθώρ φαίνεται να έχει προσλάβει και αναπλάσει στην εξωτερική της μορφή την Αιθιοπία και τον Ωκεανό. Παρατηρώντας προσεκτικά τη δεξιά σωζόμενη απόληξη στην αθωρική στήλη του Μουσείου της Λεμεσού διακρίνει κανείς τέσσερις επάλληλες σειρές από κυματοειδή μοτίβα σε γραμμικό ανάγλυφο που θα έμοιαζαν με βοστρύχους αν δεν διέφεραν από την κόμμωση και την απόδοση των βοστρύχων που σχηματίζονται στο μέτωπο με αρμονική ομοιογένεια σε έκτυπο πια ανάγλυφο κάτω από το μεγαλειώδες στέμμα από καλάμια του Νείλου που φέρει στην κεφαλή. Αυτό το στέμμα της Αθώρ φαίνεται σαν να κρύβει μian εξωτερική άγνωστη και απέραντη θάλασσα, τον Ωκεανό που μέσα από τον Νείλο εκβάλλει στη θάλασσα της Κύπρου.²⁵

4. «Η Ελένη και ο Μενέλαος στην Αίγυπτο»

Δεν είναι πρόθεσή μου να προσεγγίσω εδώ ζητήματα ερμηνείας του γλυπτού διάκοσμου της βάσης της Νεμέσεως, η αποκατάσταση του οποίου συνιστά έναν από τους μεγαλύτερους πνευματικούς άθλους της ελληνικής σχολής της κλασικής αρχαιολογίας τον 20ό αιώνα. Είναι ανάγκη όμως να τονίσουμε την παρουσία της Ελένης. Η παράδοση της Ελένης, κόρης της Νεμέσεως και του Διός και όχι της Λήδας και του Τυνδάρω αναφέρεται μόνο στα *Κύπρια Έπη*. Αυτή η συγκεκριμένη «κυπριακή» εκδοχή του μύθου της Ελένης είναι που καταλαμβάνει την κεντρική θέση ανάμεσα στα ανάγλυφα και μας κάνει να υποπτευόμαστε ότι η Νέμεσις του Ραμνούντος ήταν βαθύτερα συνδεδεμένη με την Κύπρο και πως ο εικονογραφικός κύκλος εξαρτιόταν από «κυπριακούς λόγους» περί Ωκεανού, Νεμέσεως και Ελένης. Με τον Τυνδάρω και τους Διόσκουρους αντιπροσωπεύεται ο αργεῖος οίκος της Ελένης, ο πατέρας και τα αδέρφια της από τη Λήδα, μολοντί οι Διόσκουροι δεν κατονομάζονται. Η απεικόνιση των Αργείων θα συνδεόταν εννοιολογικά με τον αιθιοπικό οίκο, όπως επέβαλλε το θέμα της παράδοσης της Ελένης από την τροφή της Λήδα στην «πραγματική» της μητέρα, τη Νέμεση. Ο Πausανίας δεν λέει ξεκάθαρα ότι η Ερμιόνη παριστανόταν και αυτή ανά-

μεσα στις ανάγλυφες μορφές της βάσης. Ένα Σχόλιο στην *Ανδρομάχη* του Ευριπίδη (στ. 889) υπενθυμίζει ότι δύο αρσενικά παιδιά της Ελένης, ο Πλεισθένης και ο Αγαυός, ήρθαν στην Κύπρο. Τούτη η Ερμιόνη είναι το μοναδικό τέκνο της Ελένης και του Μενέλαου που παντρεύτηκε τον Νεοπτόλεμο-Πύρρο και μετά τον Ορέστη. Αν η Ερμιόνη δεν απεικονιζόταν μαζί με τον Νεοπτόλεμο, όπως πιστεύω, δεν μπορεί να εξηγηθεί η απουσία του μητροκτόνου Ορέστη στον οποίο η Ερμιόνη παρέμεινε πιστή μέχρι τέλους. Όλα συντείνουν στο να συνδεθεί νοητά η αναπαράσταση του Ραμνούντος με το υφάδι της γνωστής γραπτής παράδοσης περί την Ελένη που δεν «πήγε ποτέ στην Τροία» και τον Μενέλαο που τη συνάντησε στην Αίγυπτο στο φιλόξενο σπίτι του Πρωτέα στη Μέμφιδα. Οι ήρωες του Άργους καλύπτουν τον αργεῖο-αχαϊκό οίκο της Ελένης. Όταν ο Ηρόδοτος διατείνεται ότι το Κούριον ήταν *Αργείων κτίσμα* και η Αθώρ στη γειτονική Αμαθούντα αναγνωρίζεται ως «Αφροδίτη των Αιθίοπων» είναι σαν να διαπλέκεται η παράδοση των Αχαιών-Αργείων της Κύπρου του 11ου αιώνα π.Χ. με εκείνη της αιγυπτιακής Αθώρ των Ετεοκυπρίων και να διανοίγεται ο δρόμος που έφερε την Αθώρ από την Αμαθούντα ως Νέμεση στην Αθήνα το 449 π.Χ.

Όλες οι λεπτομέρειες καταλήγουν στην ίδια διαπίστωση, ότι η Νέμεσις του Ραμνούντος είναι η Αφροδίτη της Αμαθούντος μεταμφιεσμένη σε ελληνίδα Νέμεση. Στο κεφάλι της Νεμέσεως υπήρχαν ελάφια και Νίκες. Μια μαρτυρία του Στράβωνος για τα ιερά ελάφια του Απόλλωνος (14.6.3), που αφού κολύπησαν από την Κωρυκεία ακτή της Κιλικίας μέχρι το Κούριο έβρισκαν ξένοιαστα στο ιερό άλσος του Απόλλωνος Υλάτη στο Κούριο, έρχεται να φωτίσει την ιωνική ταυτότητα των ελαφίων του Κουρίου. Σ' ένα πρόσφατο άρθρο του ο M.-V. Strocka μπόρεσε να αναγνωρίσει τον αγαλματικό τύπο του Διδυμαίου Απόλλωνος στη Μίλητο, έργο του Κανάχου, που σύμφωνα με τον Πλίνιο (XXXIV 75) *cervumque una ita vestigiis suspendit*. Γνωρίζουμε ότι το άγαλμα αυτό του Απόλλωνος με το ελάφι που έμοιαζε να καλπάζει μεταφέρθηκε ως λάφυρο πολέμου από τον Ξέρξη το 479 π.Χ. στα Εκβάτανα (Paus. 8.46.3· πρβ. 1.16.3), με σκοπό να αποστερήσει τους Ίωνες από το σύμβολό τους μετά την εξέγερση του 499-494 π.Χ. Στην παράδοση του Κουρίου επανεμφανίζονται τα ιερά ελάφια σαν το άγαλμα να γλίτωσε την αρπαγή από τους Πέρσες στο Κούριο και την Αμαθούντα μετά το 470 π.Χ., τούτη τη φορά μαζί με Νίκες, νίκες ναυτικές και απροσδιόριστες μιας μεγάλης προσωπικότητας που στεφάνωσαν το διάδημα της Νεμέσεως του Ραμνούντος.

Γ. Ο Κίμων στην Κύπρο (470/69-451 π.Χ.)

1. *Res Gestae Cypriae praetore Cimone*

Με περισσή βεβαιότητα οι σχολιαστές του Πausανίας εξοβελίζουν τον πυρήνα της παράδοσης που αποδίδει στη Νέμεση του Ραμνούντος την ιδιότητα του τιμωρού των βαρ-

βάρων ειδικά για τον Μαραθώνα. Κι αυτό γιατί η Νέμεσις γεννιέται στα πρώτα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου και δεν μπορεί να πέρασαν τόσα πολλά χρόνια και να εξακολουθούσε να υπενθυμίζει το γεγονός του 490 π.Χ., πολύ περισσότερο επειδή το άγαλμα αποδόθηκε και στον Φειδία ενώ η «τεχνο-ιστορική» μελέτη των σπαραγμάτων δεν αφήνει καμιά αμφιβολία ότι είναι έργο του Αγοράκριτου του 430-420 π.Χ., όπως μαρτυρούν ο Στράβων, ο Πλίνιος και ο Ιωάννης Τζέτζης. Τίποτα δεν αποκλείει η αρχική ιδέα να οφείλεται όντως στον Φειδία, λίγο πριν μπου οι σκαλωσιές στον Παρθενώνα (447 π.Χ.), όπως αφήνουν να εννοηθεί ο Ζηνόβιος, ο Ησύχιος και η βυζαντινή Σούδα, και η ανάθεση από τον άγνωστο πολιτικό εντολέα να δόθηκε στον Φειδία πριν μεταφερθεί η παραγγελία από τον Φειδία στον Αγοράκριτο. Η ιστορία με τον *πάριο λίθο* που είχε μεί-



9. Επίκρανο αμφίοπτως παραστάδος με κεφαλή της θεάς Αθώρ που φορά στέμμα και επιστέφεται από την πρόσοψη ενός αιγυπτιακού τύπου ιερού, στη θύρα του οποίου προβάλλει όρθια μια γυναικεία μορφή· δεξιά και αριστερά του πυλώνος αναπτύσσονται καθέτως σιγμοειδείς έλικες τύπου «ιωνικού» κιονόκρανου· στην κορυφή σύμβολα της αιγυπτιακής θρησκείας, και στη ζώνη της άβακος διακοσμητικοί ρόδακες «ασσυριακού-περσικού» τύπου. Χρονολογείται γύρω στο 480 π.Χ. Μουσείο Λεμεσού.

νει άξεργος για πενήντα περίπου χρόνια πρέπει να κατασκευάστηκε ως απόδειξη ότι ο όρκος των Ελλήνων στις Πλαταιές το 479 π.Χ., να μην ανοικοδομήσουν κανένα από τα ιερά που λεηλάτησαν οι Πέρσες του Ξέρξη αν πρώτα δεν πάρουν εκδίκηση, βρισκόταν εν ισχύ. Η εκδίκηση των Ελλήνων θεωρήθηκε περαιωθείσα μόνο μετά το 449 π.Χ., όταν οι Αθηναίοι αποφασίζουν να ανοικοδομήσουν τα ιερά της Ακρόπολης. Αυτή η περίφημη Ειρήνη του Καλλία δεν είναι έργο του Περικλέους, αλλά η διπλωματική κατάληξη της στρατιωτικής δραστηριότητας του Κίμωνος στην Κύπρο και την Ανατολική Μεσόγειο από το 470/69 μέχρι το 451 π.Χ. Τούτη η Ειρήνη θεωρήθηκε από τους Αθηναίους όχι μόνον ως τέλος των Μηδικών αλλά και ως πράξη δίκαιας τιμωρίας των Περσών για την εισβολή στην Ελλάδα κατά τα έτη 490-479 π.Χ.

Κανένας Έλληνας δεν μπόρεσε να ταπεινώσει τον Μεγάλο Βασιλέα περισσότερο απ' ό,τι ο Κίμων, που αφού καταδίωξε τους Πέρσες στα παράλια της Μικράς Ασίας έδωσε τα περσικά στρατεύματα από ολόκληρη την περιοχή που εκτείνεται από την Ιωνία μέχρι την Παμφυλία. Κι όταν πληροφορήθηκε τις περσικές προετοιμασίες στην Παμφυλία, θέλοντας να διασφαλίσει τον έλεγχο στη θάλασσα εντός των Χελιδονίων Νήσων, τους νίκησε στον Ευρυμέδοντα ποταμό απέναντι από την Κύπρο. Αποτέλεσμα ήταν να απομακρυνθούν οι Πέρσες από τα παράλια της Ασίας και να μην ξαναπαρουσιαστούν χαλκέμβολα πλοία σ' αυτό που οι Αθηναίοι θεωρούσαν ελληνική θάλασσα. Ο Πλούταρχος (*Κίμ.* 12) σφάλει όταν τοποθετεί την Ειρήνη του Καλλία μετά τον Ευρυμέδοντα, δεν κάνει λάθος όμως όταν συνδέει τη θαλασσοκρατορία της Αθήνας στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο με τη δράση του Κίμωνος.²⁶

Τα 400 στάδια φόβου των Περσών από τις ακτές της Ασίας, που πολλοί θεωρούν μια υπερβολή του Πλουτάρχου, πρέπει να συμπεριλαμβάνουν και την Κύπρο, τουλάχιστον τις παραλιακές πόλεις κατά την εικοσαετία 470-450 π.Χ., γιατί καμιά υπερβολή δεν εξηγείται χωρίς κάποιο εξαιρετικό κατόρθωμα μεγάλου γεωγραφικού διανύσματος. Και τούτο αποδεικνύεται από μια καίρια μαρτυρία που δίνει το μυθικό γεωγραφικό στίγμα της εμβέλειας του Κίμωνος.²⁷ Σαν άλλος Περσεύς στη μυθική χώρα των Αιθίοπων, ο Κίμων κυνήγησε τους Πέρσες μέχρι τα πέρατα του γνωστού κόσμου: Στην Κύπρο και την Αίγυπτο. Κι ακόμα παραπέρα, αφού έχουμε ενδείξεις για να πιστέψουμε ότι έφτασε πιο μακριά, ανατολικότερα. Ο Πausanias παραδίδει στα *Κορινθιακά* μια σπάνια παράδοση, την Ανδρομέδα αιχμάλωτη στην Ιόπη της παλαιστινιακής ακτής, την Ανδρομέδα που απελευθέρωσε ο Περσεύς.²⁸ Τουλάχιστον η Δώρος (Tell-Dor) συμπεριλαμβάνεται στους γνωστούς καταλόγους του *Συμμαχικού φόρου* της Α' Αθηναϊκής Συμμαχίας, μετά το 453 π.Χ. Αν ο Κίμων ενσωμάτωσε τη Δώρο το 451 π.Χ., πρέπει να είχε εδραιώσει προηγουμένως τη θέση του στην Κύπρο. Η ιδιοφυής υπόθεση του Π.

Στυλιανού, ότι οι κυπριακές πόλεις ήταν μέλη για κάποια χρονικά διαστήματα στην Α΄ Αθηναϊκή Συμμαχία πριν από το 454 π.Χ., πρέπει να είναι ορθή, ο Κίμων να απελευθέρωσε όντως τις ελληνίδες πόλεις της Κύπρου το 469 π.Χ. και να τις ενέταξε, έστω και πρόσκαιρα, στην Α΄ Αθηναϊκή Συμμαχία, ακόμη και το 451 π.Χ.²⁹ Η νίκη στον Ευρυμέδοντα κατά των Περσών μπορεί να θεωρήθηκε οριστική, στην πραγματικότητα όμως δεν ήταν παρά ένα κρίσιμο επεισόδιο στη δεύτερη φάση των Μηδικών, τη φάση της αθηναϊκής αντεπίθεσης.³⁰ Η ιδέα για το άγαλμα της Νεμέσεως πρέπει να γεννήθηκε από τα γεγονότα στον Ευρυμέδοντα αμέσως μετά το 470/69 π.Χ., αλλά να αποκρυσταλλώθηκε μόλις κατά την τελευταία εκστρατεία, το 451 π.Χ., όταν ο Κίμων ανακατέλαβε τις εν κύκλω πόλεις καταναυμαχώντας τον βασιλικό στόλο *συνέχων το ναυτικόν περί Κύπρον*, ελλιμενιζόμενος δηλαδή στα αγκυροβόλια της Κουριάδος ακτής.³¹ Ο Κίμων νίκησε τον περσικό στόλο στα νερά της «αιθιοπικής» Κύπρου, ίσως με τη βοήθεια των Αιγυπτίων, και θεωρήθηκε πως η Αθώρ-Νέμεσις τιμώρησε επιτέλους τους Πέρσες για την εισβολή στον Μαραθώνα. Πρέπει να τους τιμώρησε στην Αμαθούντα και ο απόηχος των γεγονότων να έφτασε και στην Αθήνα λίγο πριν αρθεί ο όρκος των Πλαταιών και μπουν σε εφαρμογή τα έργα Περικλέους στην Ακρόπολη και την Αττική. Όλα αυτά συνέβησαν στη νότια ακτή της Κύπρου, που είχε άμεση πρόσβαση με το Δέλτα του Νείλου και τον μυθικό Ωκεανό.³²

2. Κίμων και Θησεύς στην ελληνική θάλασσα

Το καλοκαίρι του 1991, όταν υπηρετούσα ως αρχαιοφύλακας στη Δήλο, ο F. Coarelli μού εξέφρασε την πεποίθηση του ότι τα αετωματικά γλυπτά του 450-440 π.Χ. που κοσμούσαν τον ναό του *Apollo medicus* με την επωνυμία *Sosianus in circo Flaminio* στη Ρώμη πρέπει να προέρχονταν από τον μεγάλο ναό του Απόλλωνος στη Δήλο. Ο Ε. La Rocca, που δημοσίευσε το 1985 με υποδειγματικό τρόπο τα κλασικά σπαράγματα, ακολουθώντας μιαν ιδέα του L. Beschi πρότεινε να αναγνωριστούν σ' αυτά τα αετωματικά γλυπτά του ναού των κλασικών χρόνων του Απόλλωνος Δαφνηφόρου στην Ερέτρια, τόσο γιατί οι διαστάσεις του τυμπάνου του ναού της Ερέτριας φαίνονταν να προσεγγίζουν το υποθετικό μήκος του αετώματος που θα είχε φιλοξενήσει τα γλυπτά της Ρώμης όσο και γιατί το ίδιο το θέμα, η Αμαζονομαχία του Θησέα με την Αντιόπη, είχε απεικονισθεί στο αέτωμα του αρχαϊκού ναού του Απόλλωνος Δαφνηφόρου στην Ερέτρια, έργο του 510-500 π.Χ. που δημοσίευσε η Ε. Τουλούπα. Για έναν επιπλέον λόγο η υπόθεση φαινόταν πειστική, γιατί ο Θησεύς απεικονίζεται στεφανωμένος με τη δάφνη ενώ δεξιά του ίππεται η Νίκη. Στο κέντρο του αετώματος όμως ξεχωρίζει η μορφή της Αθηνάς που προστατεύει τον Θησέα, άρα τα γλυπτά προέρχονται από κλασικό ναό της Αθήνας, στον οποίο ο Θη-

σεύς για κάποιον ιδιαίτερο λόγο πρωταγωνιστούσε, όπως στις μετόπες της Αμαζονομαχίας στον Θησαυρό των Αθηναίων στους Δελφούς, έργο του 500 π.Χ. Ο άγνωστος αυτός ναός πρέπει να ταυτιστεί πια με τον *Grand Temple d'Apollon*, Μέγα Ναό του Απόλλωνος στη Δήλο, απέναντι από τον Κερατώνα, τον μυθικό βωμό γύρω από τον οποίο ο Θησεύς χόρεψε με τους Αθηναίους τη γέρανο αναπαριστώντας την έξοδο από τον Λαβύρινθο του Μίνωα. Οι διαστάσεις του τυμπάνου του ναού του *Apollo Sosianus* στη Ρώμη είναι 3 μ. ύψος και 16 μ. πλάτος. Οι διαστάσεις του ναού του Απόλλωνος Δαφνηφόρου στην Ερέτρια είναι 20,55 x 47,80 μ. στην ευθυνηρία και 19,50 x 46,40 μ. στο στυλοβάτη. Το μέγιστο ύψος του αετώματος προσέγγιζε τα 2,20 μ. Είναι προφανές ότι, αν ισχύει η υπόθεση Beschi - La Rocca, τα γλυπτά πρέπει να τοποθετήθηκαν σε τριγωνικό χώρο μικρότερο από τον φυσικό τους, να στριμώχθηκαν δηλαδή μέσα στο κενό του αετώματος του *Apollo Sosianus*. Ο ναός του Απόλλωνος στη Δήλο, οικοδόμημα της εποχής του Κίμωνος (475-450 π.Χ.), έχει διαστάσεις 13,55 x 29,84 μ., οπότε τα αετωματικά γλυπτά θα ήταν αρχικά τοποθετημένα σε ένα τύμπανο πλάτους περί τα 13 μ. και θα είχαν μεγαλύτερο άπλωμα στα 16 μ. πλάτος του τυμπάνου του *Apollo Sosianus*, όπως φαίνεται και από τα μεσοδιαστήματα στην εξάισια αποκατάσταση της διάταξης από τον Ε. La Rocca. Μόνο κατάπληξη δεν προκαλεί η μορφή του δαφνοστεφανωμένου Θησέα στη Δήλο όπου σταματά ερχόμενος από την Κύπρο, αφού «άφησε την Αριάδνη στην Αμαθούντα» και φόρεσε τη δάφνη του Απόλλωνα Κουρίου, ως Κίμων που αποβιβάζεται στην έδρα της Α΄ Αθηναϊκής Συμμαχίας, αλλά νεκρός, το 451 π.Χ. πριν η σωρός φτάσει στον Πειραιά και ταφεί στο Δημόσιον Σήμα.³³

3. «Μέγα το της θαλάττης κράτος»

Ποτέ άλλοτε αφρισμένα κύματα και άνεμοι δεν κυβερνήθηκαν από μαστόρια και μαέστρους με τέτοια άνεση στην τεχνική της σμίλευσης των ταραγμένων πτυχωσεων πάνω στο μάρμαρο όσο στα αετωματικά γλυπτά του Παρθενώνος (447-438 π.Χ.). Τα κύματα αυτά είναι όσα φέρνει στον ιερό βράχο της Αθήνας η θάλασσα του Αιγαίου, η θάλασσα του γλυκύτερου ιμπεριαλισμού που γνώρισε η ανθρωπότητα. Τα εναέτια γλυπτά πρέπει να τοποθετήθηκαν στη θέση τους το 432 π.Χ. Ο πόλεμος με τους Λακεδαιμόνιους δεν είχε ακόμη ξεσπάσει. Το χειμώνα του 430 π.Χ. ο Περικλής βρέθηκε στη δυσάρεστη θέση να εμψυχώνει τους απελπισμένους Αθηναίους που είχαν δεχτεί την πρώτη εισβολή της Αττικής από τον σπαρτιάτη βασιλιά Αρχίδαμο. Δεν βρήκε καλύτερο τρόπο παρά να συνομιλήσει ιδεατά, σ' ένα διάλογο που άγγιζε την αιωνιότητα, με το δημιουργό της ναυτικής αυτοκρατορίας της Αθήνας Κίμωνα, σε μια δημηγορία που έτσι λιτά όπως τη μετάπλασε ο Θουκυδίδης αποτελεί τον ύμνο της αθηναϊκής θαλασσοκρατίας και Ηγεμονίας (B.62): «Νομίζετε ότι βασιλεύετε μόνο πάνω στους συμμά-

χους, ενώ εγώ διακρίνω ότι από τα δυο φανερά μέρη του σύμπαντος προς εκμετάλλευση, τη γη και τη θάλασσα, της θαλάσσης ολόκληρης εσείς είστε οι απόλυτοι κυρίαρχοι, τόσο πάνω σε όση θάλασσα σήμερα διαφεντεύετε όσο και σε όση ακόμη επιπλέον θελήσετε να το πράξετε. Και δεν υπάρχει κανείς που, όσο θα πλέει ο στόλος έτσι όπως είναι τώρα προετοιμασμένος, ούτε βασιλεύς ούτε άλλο έθνος κανένα απ' τα σημερινά θα μπορέσει να σας αντισταθεί». Εκείνο το γης και θαλάσσης, εφ' όσον τε νυν νέμεσθε αποσφραγίζει οριστικά τον πρωταρχικό συμβολισμό της Νεμέσεως του Ραμνούντος: «Αθήνα, κυβέρνα τα κύματα του Ωκεανού». Είναι η μεγαλειώδης διακήρυξη που άφησε ως παρακαταθήκη ο Περικλής στους Αθηναίους λίγο πριν πεθάνει: Η γεωγραφική έκταση της αθηναϊκής αρχής είναι εν δυνάμει ολόκληρη η Οικουμένη. Αυτό το μέγεθος απαθανάτισε ο Αγοράκριτος στη Νέμεση με τις οδηγίες του Φειδία: Το νέμεσθαι την θάλατταν και το δίδοναι την δικαιοσύνην. Στη Νέμεση είναι συμπυκνωμένη η αθηναϊκή Οικουμένη, μέχρι τα πέρατα του Ωκεανού, έτσι όπως τη σχεδίασε ο Φειδίας το 447 π.Χ. περίπου και την πραγμάτωσε ο Αγοράκριτος το 428 π.Χ., κατά πάσα πιθανότητα, ένα χρόνο μετά τον φοβερό λοιμό που όπως λέει ο Θουκυδίδης (Β.47) έφτασε στον Πειραιά εξ Αιθιοπίας και Αιγύπτου. Σαν να ήθελαν οι Αθηναίοι να εξευμενίσουν τη θεά που τιμώρησε τους Πέρσες και θα μπορούσε να τιμωρήσει και τους ίδιους. Απομένει να διαλευκανθεί το κυπριακό σκέλος του προβλήματος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Η πιθανότητα ενισχύεται και από τη λογική εξήγηση ότι, εφόσον υπήρξε παραφθορά, μάλλον πρέπει να οφείλεται σε λανθασμένη ανάγνωση του ονόματος στα βυζαντινά χειρόγραφα της μικρογράμματης γραφής του 10ου αι., παρά σε εσφαλμένη αντιγραφή από τους ίδιους τους Βυζαντινούς. Αν το πρόβλημα μετατίθεται στη λανθασμένη ανάγνωση του βυζαντινού χειρογράφου, τότε η αλλαγή του ονόματος *Νεμεσός* σε *Λεμεσός* πρέπει και μπορεί να έγινε κατά τη Φραγκοκρατία (1191-1482), από κάποιον που δεν γνώριζε σε βάθος την ελληνική δημόδη γλώσσα.

² XV.1E Πεντεκαδέκατον –θέμα Έπαρχία της νήσου Κύπρου Έπαρχία Κύπρου της νήσου υπό κοινοβούλιον, τουτέστι βουλευτήν, πόλεις δεκατρείς· Κωνσταντία μητρόπολις, Κίπριον, Άμαθούς, Κυρήνεια, Πάφος, Άρσινόη, Σόλοι, Λάπηθος, Κέρμεια [ήτοι Λευκοσσία], Κυδερεία, Ταμασία, [Κούριον, Νέμενος], Τρίμυθος ὄθεν ὁ Ἅγιος Σπυριδών, Κάρπασος.

³ R = Cod. Vat. gr. 1065, s. XII, f. 7^v-21^r (lib. I)· A = Cod. Leid. B. Vulcanii gr. 56, s. XV, f. 103^r-115^r (lib. I)· K = Cod. Paris. gr. 1335, s. XIV, f. 14^r.

⁴ C = Cod. Paris. gr. 854, s. XIII, f. 105^v-120^r [lib. I et II].

⁵ Αν προσθέσουμε στην τελική έκδοση τα δύο ονόματα, όπως ο Pertusi, θα πρέπει να διορθώσουμε και το δεκατρείς σε δεκαπέντε και να μην παραμείνει τελικά το δεκατρείς που υιοθετεί ο εκδότης. Σ' εκείνη την περίπτωση πρέπει να αναθεωρηθεί και η άποψη που προτάσσει τους κώδικες RAK και να θεωρηθεί ότι ο κώδικας C αντιπροσωπεύει την πιστότερη χειρόγραφη παράδοση του πρωτοτύπου που έγραψε ο ίδιος ο Αυτοκράτορας Πορφυρογέννητος, βασιζόμενος στον *Συνέκδημο* του Ιεροκλέους, έργο του 5ου αι. μ.Χ., και τη *Notitia*, έργο του Γεωργίου Κύπριου, του 10ου αι.

⁶ Αλεξιάς IX.3 (εκδ. Β. Leib): Τοῦτο θεασάμενος ὁ Ῥαφομάτης τὰ νῶτα παραχρήμα διδῶσαν ὅλας ἡνίας εἰς φυγὴν χαλάσας ὡς πρὸς τὴν Νεμεσὸν ἀπονενευκώς, εἶ ποῦ γένοιτο οἱ ταύτην καταλαβόντι πλοῖω ἐντυχεῖν, δι' οὗ τῆ Συρία προσκοσμίσας τὴν σωτηρίαν ἑαυτῶ περιποιήσαστο.

⁷ Cl. Ptolem. V.13.2 (εκδ. M Iler p. 955, 4).

⁸ Ευχαριστώ τη συνάδελφο της Αρχαίας Ιστορίας Μ. Καντηρέα, η οποία μου υπέδειξε την επιγραφή στο αρχείο του προγράμματος «Θησαυρός Κύπρου», που είχε συγκροτήσει παλαιότερα ο τότε επιμελητής Ε. Ράπτου, επιτρέποντας στην κυπριακή έρευνα να λάβει διαστάσεις πέραν της Κύπρου.

⁹ Τὴν δυνατὴν Νέμεσιν με θεῶν / ἰδρύσαστο τεύξαι

ἱερῶ ἐν τεμένει / – τήνδε Δικαιοσύνην,

ἦτις ἔφυν θῆρ / ἰς ἀσεβείας, παρὰ δ' εὐσεβέ <εσ>ιν /

τοῖς τὰ δίκαια φρονεῖν εἰδῶσιν ἱμὶ / Τύχη.

Φίλων Τρύφωνος εὐχή <ν> JHS 66 (1946), σ. 24-42.

¹⁰ Ο Th. Mitford τη χρονολόγησε νωρίτερα από την εποχή του Αδριανού, στο β' μισό του 1ου αι. μ.Χ. Εξακολουθώ να διατηρώ επιφυλάξεις για μια χρονολόγηση στα χρόνια των Φλαβίων ή του Τραϊανού (69-116 μ.Χ.). Πρέπει να ελεγχθούν οι όροι *iustitia* και *fortuna* στις επίσημες αυτοκρατορικές κοπές.

¹¹ Η Δικαιοσύνη ονομάζεται Σεβαστή και δεν μπορεί να είναι Augusta πριν από την αποθέωση της Domus divina και της Λίβιας από τον Κλαύδιο το 43 μ.Χ., όπως εξάλλου φαίνεται και στα ανάγλυφα της Ara Pietatis Augustae από τον Καπιτωλίνο λόφο στη Ρώμη.

¹² Αρ. 16 Perdrizet. Μπορεί να χρονολογείται και επί Κλαυδίου. Αυτό πάντως φαίνεται να δηλώνει η ταυτόχρονη παρουσία του τρισκελούς σίγμα, με δύο παράλληλα σκέλη, και ενός δευτέρου σίγμα με ημικυκλική χάραξη, έστω και αν υπάρχει τρίτη επιγραφή που χρονολογείται με το 10ο έτος του Κλαυδίου Καίσαρος με τετρασκελές σίγμα.

¹³ Και όσο για τους αγνούς λάτρεις της «μεθοδολογίας», παρά της εμπειρικής ιστορίας, οι οποίοι θα ήθελαν το μεθοδικό περπάτημα βήμα βήμα αφού πρώτα κατοχυρωθεί το ασήμαντο ως μείζον «ιστορικό δεδομένο» χωρίς τη διαλεκτική των πραγμάτων, θα τους συμβούλευα να ανοίξουν κανένα βιβλίο φιλοσοφίας της ιστορίας ή ιστορίας της Τέχνης.

¹⁴ Υπάρχουν ενδείξεις ότι ο Άγιος Τύχων δεν υπήρξε ποτέ επίσκοπος και ότι το όνομα μπορεί να κατασκευάστηκε από τη θέση του Τυχαίου, δηλαδή του ιερού της Νεμέσεως. Αν πάντως στον Άγιο Τύχωνα συνήθιζαν να θάβουν «επισκόπους», αυτό σημαίνει ότι στη θέση αυτή υπήρχε νεκροταφείο ήδη στους ρωμαϊκούς χρόνους και από κάπου εκεί πρέπει να προέρχονται τουλάχιστον οι επιτύμβιες επιγραφές που φυλάσσονταν στα σπίτια του χωριού Άγ. Τύχων.

¹⁵ Στο κεντρικό κλίτος της φραγκικής εκκλησίας, στο νάρθηκα και στην περυσινή βορείως του οικοδομήματος πιστοποιήθηκαν 25 ταφές που χρονολογούνται μεταξύ πρώτης και τελευταίας φάσης.

¹⁶ Αυτός είναι προφανώς ο λόγος για τον οποίο στην ελληνική έκδοση του *Οδηγού της Αμαθούντος* οι διαστάσεις φέρεται να είναι περ. 26 x 6,80 μ., αν κρίνουμε από την κλίμακα που παρατίθεται.

¹⁷ Το άνδριο μάλιστα, όπως απέδειξε ο Β. Πετράκος, πρέπει να άρχισε να οικοδομείται λίγο πριν από το 450 π.Χ. Ιστορικά σκεπτόμενος, τέτοιο ψήφισμα στην Εκκλησία του Δήμου για την εξομάλυνση του ανδρήρου πρέπει να λήφθηκε το 449 π.Χ. και τα έργα να άρχισαν αμέσως.

¹⁸ Οι διαστάσεις του ναού όπως σημειώνονται στον *Guide Bleu* (Paris 1953, σ. 10) είναι 22,90 x 11,30 μ., σχεδόν ταυτώσημες, αν όχι ακριβώς, με τα περ. 23 μ. της φραγκικής εκκλησίας και της παλαιохριστιανής Βασιλικής ΙΙ. Προφανώς το μήκος έχει μετρηθεί από το στερεοβάθι.

¹⁹ Ευχαριστώ τη συνάδελφο Μαρία Ιακώβου για τις πληροφορίες που μου έδωσε σχετικά με το νόμισμα, που η ίδια επαναπάρτισε το 2000 στη Νομισματική Συλλογή του Πολιτιστικού Ιδρύματος της Τραπεζής Κύπρου. Την άποψη ότι απεικονίζεται το λατρευτικό άγαλμα της Νεμέσεως του Ραμνούντος εξέφρασε και πρόσφατα πάλι ο Α. Stewart.

²⁰ Το όνομα της αρχαίας πόλεως στη θέση της Λεμεσού πρέπει να ήταν *Νε-άπολις* και εκεί ακριβώς πρέπει να αναγνωριστεί η φοινικική Qarīthadast-Καρχηδόνα-Νεάπολις, την οποία ορισμένοι μελετητές ταυτίζουν αναίτια με το Κίτιο και άλλοι με την Αμαθούντα.

²¹ Το δεύτερο τοποθετείται στη Σμύρνη και φέρεται να ιδρύθηκε από τον Αλέξανδρο. Είναι προφανής ο λόγος: Οι Πέρσες είχαν απαγάγει τα αγάλματα των θεών των Ιώνων μετά την οριστική καταστολή της Ιωνικής εξέγερσης το 480 π.Χ. Η ελληνίδα Νέμεσις τους τιμωρούσε μετά τη μάχη του Γρανικού το 334 π.Χ., ερχόταν όμως να συνδεθεί με κάποια παλαιότερη τιμωρία των Περσών που είχε δώσει το έναυσμα για την ανύψωση μιας ιδέας σε θεά: Το κυ-

πριακό έπος του Κίμωνα.

²² Στο κεφ. 33.5 γνωρίζει ότι στις πηγές του Άτλαντος υπήρχαν κροκόδειλοι και πως ορισμένοι πίστευαν γι' αυτό ότι το ποτάμι επανεμφανιζόταν ως Νείλος. Πάλι υπαινίσσεται εδώ τη θεωρία των Ραμνουσίων, ότι ο Νείλος πηγάζει από τον Ωκεανό στη «χώρα των Αιθιοπών» και πως εκεί έπρεπε να αναζητηθεί η κοιτίδα της αττικής Νεμέσεως.

²³ Να είναι άραγε οι ιεροί κροκόδειλοι της Τεντύριδος, για τους οποίους μιλάει ο Στράβων, οι κροκόδειλοι του Άτλαντος πριν μεταμορφωθεί σε Νείλο από τον Ωκεανό που περιβάλλει την Οικουμένη;

²⁴ Όπως μαρτυρείται από την επιγραφή ενός ανάγλυφου του 2ου αι. μ.Χ. από τον Πειραιά, σήμερα στο Λούβρο, η Νέμεσις απεικονιζόταν ως εύπετος κρατώντας στο δεξί της έναν τροχό με τέσσερις ακτίνες και στο αριστερό της χέρι ένα μέτρο. Εύπετος ήταν μόνο η Νίκη και τούτο σημαίνει πολλά για την κατανόηση τόσο του αγαλματικού τύπου της Νίκης με φτερά όσο και της Απτέρου Νίκης στην Αθήνα.

²⁵ Ίσως έτσι να εξηγείται το στέμμα της Νεμέσεως στο αντίγραφο της Νεαπόλεως της εποχής των Σεβήρων.

²⁶ Θα το τονίσει ξανά στο κεφάλαιο 19.3: *ὦν οὐδὲ γραμματοφόρος κατέβαινεν οὐδ' ἵππος πρὸς θαλάσσην τετρακοσίων σταδίων ἐντὸς ὥφθη στρατηγούτων Κίμωνος.*

²⁷ Πλούτ. *Κίμων 3.2*: *οὔτε γὰρ Ἑλλήνων Κίμωνος οὔτε Ῥωμαίων Λευκόλλου πρότερος οὐδεὶς οὕτω μακρὰν πολεμῶν προῆλθεν, ἔξω λόγου τιθεμένων τῶν καθ' Ἡρακλέα καὶ Διόνυσον, εἰ τὲ τι Περσέως πρὸς Αἰθίοπας ἢ πρὸς Μήδους.*

²⁸ Εἰδὼ βρίσκεται η λύση του προβλήματος για το ανάθημα του Περσέως με τη Μέδουσα που αφιερώθηκε στην Ακρόπολη, προφανώς μετά την ενσωμάτωση πόλεων της παλαιστινιακής ακτής που θεωρούνταν ελληνίδες στην Α' Αθηναϊκή Συμμαχία.

²⁹ Μετά τον Ευρυμέδοντα έπεται σειρά από αναθήματα στην Αθήνα και στα Πανελλήνια Ιερά: το κιμώνειο οικοδομικό πρόγραμμα (Πλούτ. *Κίμ.* 13.5). Με τα λάφυρα από την Παμφυλία και την Κύπρο ο Κίμων δεν χρηματοδότησε μόνο το Νότιο Τείχος της Ακροπόλεως και τη θεμελίωση των Μακρῶν Τειχῶν που θα αποπερατώσει ο Περικλής. Χρειάζεται να επανεξεταστεί ολόκληρη η οικοδομική δραστηριότητα της εικοσαετίας 470-450 π.Χ. στην Αθήνα.

³⁰ Το ότι η νίκη θεωρήθηκε οριστική φαίνεται από το 13.3: Πλούτ. *Κίμ.* 13.3: *Κίμων δ' ὥσπερ ἀδελφῆς δεινὸς ἡμέρα μᾶ δὺο καθηρηκὸς ἀγωνίσματα, καὶ τὸ μὲν ἐν Σαλαμῖνι πεζομαχία, τὸ δὲ ἐν Πλαταιαῖς ναυμαχία παρεληλυθὸς τρόπαιον, ἐπιγωνίασσο ταῖς νίκαις.*

³¹ Πλούτ. *Κίμ.* 18.-6: *ἀλλ' - οὐ γὰρ ἦν ἀνάδυσις τῆς στρατείας - ἐξέπλευσε, καὶ τῶν νεῶν ἐξήκοντα μὲν ἀπέστειλεν εἰς Αἴγυπτον, ταῖς δὲ ἄλλαις F πάλιν ἔπλει, καὶ καταναυμαχίας Φοινισσῶν νεῶν καὶ Κιλισσῶν βασιλικὸν στόλον, ἀνεκτάτο τε τὰς ἐν κύκλῳ πόλεις καὶ τοῖς περὶ Αἴγυπτον ἐφήδρευεν, οὐδὲν μικρόν, ἀλλ' ὅλως ἐπινοῶν τῆς βασιλείας ἡγεμονίαν κατέλυσιν, καὶ μάλιστα ὅτι τοῦ Θεμιστοκλέους ἐπινδάνετο δόξαν εἶναι καὶ δύναμιν ἐν τοῖς θαρβάροις μεγάλων, ὑποδεδεγμένου βασιλεῖ κινεῖν τὸν Ἑλληνικὸν πόλεμον στρατηγήσειν. Θεμιστοκλῆς μὲν οὖν, F, ἐκὼν τελευτήσας, Κίμων δὲ μεγάλων ἐπιαιρούμενος ἀρχὰς ἀγῶνων καὶ περὶ Κύπρον συνέχων τὸ ναυτικόν, ἔπειμεν εἰς Ἄμμωνος ἄνδρας.* Το πιθανότερο είναι πως μετά το 469 π.Χ. οι Αθηναῖοι απώλεσαν ξανά τις ελληνίδες πόλεις της Κύπρου, ίσως όμως να κράτησαν ελεύθερα τα ακυροβόλια της Κουριάδος ακτής. Πάντως, το 451 π.Χ. ο στόλος του Κίμωνος ενέδρευε στα νερά μεταξύ Κύπρου και Αιγύπτου.

³² Δεν ήταν η πρώτη φορά που η Κύπρος και η Αίγυπτος συνδέσαν τη μοίρα τους με την Αθήνα. Είχε προηγηθεί η μεγάλη εκστρατεία των Αθηναίων στην Κύπρο και την Αίγυπτο το 460/59-454 π.Χ. Ένα μόλις χρόνο μετά την εξορία του Κίμωνος από την Αθήνα το 461 π.Χ., με προτροπή του Εφιάλτη και κατηγορία το φιλολακωνισμό, οι ριζοσπαστικοί δημοκρατικοί Αθηναῖοι ακολούθησαν το παράδειγμα του μετριοπαθούς Κίμωνος εκστρατεύοντας κατά των Περσών στην Αίγυπτο αλλά απέτυχαν παταγωδώς. Ο Κίμων ανακλήθηκε από τη δεκαετή εξορία το 454 π.Χ., με τη μεσολάβηση του Περικλέους.

³³ Τα γλυπτά πρέπει να χρονολογηθούν οπωσδήποτε μετά τα αετωματικά γλυπτά της Ολυμπίας (post 470 – ante 456 π.Χ.), μάλλον το 449-440 π.Χ., μέσα στην καρδιά του χρυσού αιώνα του Περικλέους. Ο C. Sosius, νικητής στον πόλεμο κατά των Ιουδαίων το 37 π.Χ., triumphator το 34, cos. το 32 π.Χ., ήταν *legatus* του

M. Αντώνιου το 31 π.Χ. στην Κιλικία και τη Συρία. Για να συμφιλιωθεί με τον Οκταβιανό μετά το Άκτιο πρέπει να του χάρισε λάφυρα από τις επαρχίες αυτές. Ο Πλίνιος μαρτυρεί ότι στο ναό υπήρχε ένας *cedrinus et Romae in delubro Apollo Sosianus, Seleucia advectus* (XIII 11), και ότι *Par hesitatio est in Apollinis templo Sosiani, Niobae liberos morientes Scopas an Praxiteles fecerit* (XXXVI 28). Το λατρευτικό άγαλμα του Απόλλωνα, έργο του Αθηναίου Τιμαρχίδη, και άλλα δύο αγάλματα του Απόλλωνα, έργο του Ρόδιου Φιλίσκου, μια Λητώ, μια Άρτεμις και οι εννέα Μούσες, έργα του 179 π.Χ. περ., όταν ανοικοδομήθηκε ο ναός, επιτρέπουν να εικάσουμε ότι τα *spolia* του 4ου αι. π.Χ. προέρχονται από τη λεηλασία του C. Sosius του μεγάλου ιερού του Απόλλωνος Λυκίου, με τα φαρμακερά βέλη κατά των Νιοβιδών, στην Ξάνθο της Λυκίας. Δεν αποκλείεται ο εξαιρετικός κορμός ενός αττικού γυναικείου αγάλματος του 420 π.Χ., που βρέθηκε ανάμεσα στα γλυπτά του αετώματος του 440 π.Χ. αλλά δεν συνανήκει, να προέρχεται από το ιερό της Αφροδίτης Αμαθουσίας στην Κύπρο, όπου ο C. Sosius στάθμευσε οπωσδήποτε ως *proconsul Ciliciae* συνοδεύοντας τον Μάρκο Αντώνιο και την Κλεοπάτρα.

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1: G. Hill, *A History of Cyprus*, I, Cambridge 1949.

Εικ. 2, 4, 5: P. Aupert (επιμ.), *Guide d'Amathonte* (Sites et monuments XV), Paris 1996, σ. 22-εικ. 2, σ. 157-εικ. 13 και σ. 155-εικ. 14 αντίστοιχα.

Εικ. 3: Gomberz-Yoyotte, *Le Voyage de Strabon en gypte*, Paris 1997.

Cimon on Cyprus, the Ancient Nemessos and the Nemesis of Rhamnous

Theodoros Mavroyiannis

A study that is going to be verified in the field of Archaeology is reviewed in this article. The thorough research in the tradition of Byzantine manuscripts adequately proves that the name of the city of Lemessos (Limassol) on Cyprus, that is its provenance and meaning, derives from the original morpheme Nemessos and is closely related with a sanctuary of Nemesis of the Greek-Roman era. For this reason, the exact position of the ancient temenos should be located, which probably lies under the ruins of the Frankish church of St Tychon at the northeast outskirts of the ancient settlement of Amathous. Furthermore, the beginning of the cult of Nemesis on Cyprus should be defined and its cultural significance should be decoded. All indications converge to the rational conclusion that the crucial political and military events in the history of classical Athens during the years of Cimon's struggle for Cyprus (470/69-451 BC) offered the inspiration, after his death and the Callias' Treaty (449 BC), for the visual, idealized realization of the idea of Athenian Hegemony: it is described by Pericles in Thucydides' text (B 62) and is represented by the statue of Nemesis at Rhamnous. The statue must have been dedicated to the temple of the goddess shortly after Pericles' death, when Athens was still hoping to come out victorious from the Peloponnesian War. The research in the sanctuaries of Aphrodite in Amathous and Apollo Hylates in Courion would elucidate the part of the issue related to Cyprus.